

Голуб'як Н.Р.

Динаміка громадянської позиції: від громадянської активності до політичної пасивності

У статті аналізуються причинно-наслідкові тенденції змінності громадянської позиції. Концептуально обґрунтовано залежність громадянської активності від суб'єктивної вмотивованості громадян та умов, які створює держава. На основі зарубіжних та вітчизняних досліджень автором розглядається практичний вираз громадянської позиції, який динамічно змінюється від швидкої мобілізації до подальшої пасивності.

Ключові слова: громадянська позиція, активне громадянство, політична пасивність, громадянське суспільство, політична компетентність.

В статье анализируются причинно-следственные тенденции сменяемости гражданской позиции. Концептуально обоснована зависимость гражданской активности от субъективной мотивации граждан и условий, которые создает государство. На основе зарубежных и отечественных

исследований автором рассматривается практическое выражение гражданской позиции, которое динамично меняется от быстрой мобилизации к дальнейшей пассивности.

Ключевые слова: гражданская позиция, активное гражданство, политическая пассивность, гражданское общество, политическая компетентность.

The article analyzes the causal and consequential tendencies of the variability of the civic position. The dependence of civic activity from the subjective motivation of citizens and the conditions that the state creates is conceptually substantiated. The author examines the practical expression of a civic position that dynamically changes from quick mobilization to further passivity, based on foreign and domestic research.

Key words: civic position, active citizenship, political passivity, civil society, political competence.

УДК 323.2

Голуб'як Н.Р.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних
інститутів та процесів
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»

Висхідним положенням демократії є «народовладдя», участь в політичному житті та реалізація функції контролю за владою, що водночас становить гарантію свободи та рівноправності громадян, відображає якість громадянської поведінки та сигналізує про можливі дефекти функціонування політичної системи. Реальні повноваження та потенції особистості знаходять своє вираження у практичному вияві громадянської позиції, яка, з одного боку, залежить від умов, що створює держава для залучення громадян до політичного процесу, а з другого – позиції особистої вмотивованості індивідів. Оскільки результативність демократичної модернізації корелюється з відповідними змінами у політичній свідомості та політичній поведінці мас, то активна участь та політичне ангажування гарантують життєздатність громадянського суспільства, його внутрішню силу та належний розвиток.

Українська історія громадянської активності від Революції на грані до Революції гідності багата прикладами великих сподівань та масової ейфорії, злетів та розчарувань, падіння взаємної довіри та розрахунку на власні сили, солідарності та активізації молоді, що сприяло невідзначеності громадянської позиції, поширенню практики небажання брати відповідальність та самоусуненню від політичних подій. Звідси – у вітчизняних дослідженнях погляд на «громадянську позицію» формується в межах ставлення людини до суспільної дійсності, взяття/невзяття на себе певних зобов'язань та відповідальності, пояснюється її багаторівневістю та складністю,

оскільки вона є проявом особистісних якостей людини. Отже, наше завдання – виявити фактори, які впливають на активну громадянську позицію, зокрема, нас цікавитиме концептуальна основа дослідження, аналіз умов або бар'єр активної громадянської позиції в українських реаліях, окреслення причин опозиції «активне громадянство» – «політична апатія» (пасивне ставлення) та можливих наслідків для демократичної трансформації.

В концептуальному плані звернемося до означення Ю. Хабермасом двох традицій трактування активного громадянства – лібералізму та республіканізму, які виражають полеміку щодо особливостей форм політичної поведінки та ролі громадян в політичному процесі. Так, згідно з першим визначенням (бере початок від Дж. Локка) основне завдання держави – охороняти початкову свободу громадян, які залишаються «ззовні» держави; тобто громадяни нічим не відрізняються від приватних осіб, які обстоюють свої дополітичні інтереси vis-a-vis державного апарату. Натомість, у другому твердженні (започатковано Арістотелем): держава – це політична спільнота громадян, базисними компонентами якої є участь в самоврядуванні та «буття громадянина»; громадянство може бути реалізоване лише як спільна практика самовизначення [3, с. 52].

Дискусія продовжується у процедурних та партиципаторних теоріях демократії. Так, процедурний (репрезентативний) підхід Й. Шумпетера найважливішою формою конвенціональної участі розглядає вибори, тобто більшість вирішує,

хто має управляти, однак не має впливу на зміст державної політики. На противагу цьому, в моделі партиципаторної демократії перевагою є дискурсивна участь (не тільки голосування на виборах, але поширення принципу участі й на неполітичні сфери), децентралізація прийняття політичних рішень, залежних від думки політичної спільноти [20, с. 401].

Американський політолог Р. Патнем наголошує на емпіричному підтвердженні активної громадянської позиції як одного з чинників формування солідарності, підвищення рівня суспільної довіри та ефективності демократичних інституцій [10].

Загалом, дослідники називають різні причини залучення громадян до політичного процесу та виразу політичної поведінки – від наявного рівня політичної культури та самоорганізації до особистої вигоди чи громадянського обов'язку. Для прикладу Т. Наливайко розглядає процес формування активної громадянської позиції через площину громадянської культури, тобто на першому місці є виховання особистості в суспільстві під впливом системи освіти; по-друге, значення мають раціональне трактування та розуміння суті соціальних процесів «пересічними громадянами»; по-третє, готовність прояву власного «я» (дилема брати пряму чи опосередковану участь в політичному процесі); і четвертий етап – використання можливостей середовища для власного розвитку [7, с. 101]. Звідси випливає, що сформована/належна громадянська позиція має сприяти свідомій участі у спільноті та діяльності на користь загального блага.

Дане питання піднімається й на рівні європейських структур. Так, програма Європейської Комісії «Навчання протягом життя» (Lifelong Learning Programme) керується терміном «активне громадянство» у формі культурної, економічної, політичної/демократичної та суспільної участі; в Довіднику з питань інтеграції для політиків та практиків активна громадянська позиція поєднується з терміном «ідентичність» і сприяє економічному, соціальному, культурному та політичному життю суспільства [19, с. 102]; Браян Хоскінс (Bryan Hoskins) характеризує розуміння політичної/суспільної участі в категоріях взаємної поваги, ненасильства, поваги прав людини та демократії [16].

Європейська практика виражає «активне громадянство» в чотирьох формах суспільно-політичної участі в публічному житті: 1) участь в голосуванні, членство в партіях; 2) протести, ініціювання та участь у соціальних змінах через діяльність неурядових організацій, демонстрації, підписування петицій, обговорення; 3) участь на рівні місцевої громади/соціальна активність; 4) виховання демократичних цінностей [18].

Для моделювання сучасної моделі громадянських позицій фундацією Break Away (2014) сформульовано континуум активного громадянина, що включає наступні стадії переходу: член спільноти (пасивний і не звертає уваги на суспільні проблеми, основні обов'язки виконує автоматично, без особливого залучення та розуміння); волонтер (спільнота стає важливою цінністю, намагається зробити щось на її користь); свідомий громадянин (володіє певними знаннями та навичками, тому може аналізувати проблеми громади, в якій живе), активний громадянин (свідомо працює над проблемами громади та розвитку її потенціалу) [14].

Американські дослідники політичної освіти Дж. Вестхаймер та Дж. Кахне подібним чином виділяють відповідального громадянина (працює для блага спільноти та залучений до незначних акцій на рівні громади); громадянина-учасника (організовує діяльність на користь спільноти, задіяний в політиці, виступає в ролі природного лідера) та громадянина, зорієнтованого на справедливість (ознайомлений із соціальними проблемами, бере участь у публічних дебатах та в роботі комітету з соціального діалогу, прагне змінити законодавчий рівень, характеризується, в першу чергу, знанням функціонування різних соціальних, політичних або економічних механізмів) [17, с. 243–244]. Звідси – спільними означеннями активності в наведених моделях є певний рівень компетенцій та політичних умінь, ступінь інтеграції в суспільство та свідоме виконання громадянського обов'язку.

Зауважимо, що «активне громадянство» розуміється в більш широкому значенні поняття «участі» (від культурної діяльності до охорони довкілля на місцевому, регіональному і міжнародному рівнях) і не обмежується політичним виміром. Наведено як приклад дослідження польських науковців Дороти Петжик-Рівес та Кажімежа Дзюбки, котрі розмежовують політичну та соціальну активність, розрізняючи активне громадянське суспільство (взаємні контакти на лінії громадяни – публічна влада) та активне цивільне суспільство (сфера діяльності громадян поза державою (суспільні справи)) [15].

Вагому роль для прояву громадянської позиції відіграють принципи волевиявлення громадян, методи залучення до політичного процесу, конвенційні та неконвенційні форми громадянської діяльності. Громадянська позиція виявляється і формується в конкретних справах, визначається межами тих зобов'язань, які особа готова взяти на себе чи розділити з іншими, тобто визначається способом покладання чи непокладання на себе відповідальності [6, с. 225].

Відтак ступінь «інклюзії» громадськості до процесу прийняття рішень може коливатися від так

званої соціальної маніпуляції (вплив на процес прийняття рішень прирівнюється нулю) до громадянської влади, де остаточні рішення в публічній владі безпосередньо залежать від громадян, тобто цей постійний процес стає передумовою ефективного розвинутого громадянського суспільства, що бере свої початки в самоорганізації..

В оцінках німецької дослідниці Сюзанн Воршех події Революції гідності відобразили історичну схильність до швидкої мобілізації, однак не до тривалої, системної та сталої діяльності через інституалізацію [2]. Така ситуативна активність українців є найчастіше виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня активна громадянська позиція має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою. Проте після Євромайдану прогресом стало виникнення «мереж довіри», яких раніше не існувало.

Мовою соціології – 59,1% респондентів вважають, що Майдан приніс досягнення суспільству, зокрема, в період після Євромайдану і рік після виборів Президента України українці (16,9% опитаних) позитивно відзначають піднесення громадянської активності, кожен десятий (11%) позитивно оцінює формування та розвиток волонтерського руху [4]. Опитування Київського міжнародного інституту соціології у грудні 2016 року засвідчило, що волонтери та неурядові організації за рівнем довіри (53,5% і 37%) поступаються тільки церкві (56,7%) та Збройним силами України (53,1%) [5]¹.

Інституціоналізованою формою вияву громадянської позиції стали громадські об'єднання та організації, завдяки яким громадянин може реалізувати свої прагнення, ініціативи та проекти. Проте висновки соціологічного опитування «Ким ми себе вважаємо і хто ми є?»² (2016) свідчать, що 50% респондентів вважають, що начебто зросла готовність об'єднуватися у громадські організації, але лише 18% опитуваних самі відчували таку готовність до об'єднання. Відтак соціологи зауважують, що в державі відбувається перехід ініціативності від держави до суспільства і формується новий тип громадянського суспільства, орієнтованого на суспільну активність [13].

¹ Опитування громадської думки проведене Київським міжнародним інститутом соціології з 2 грудня по 12 грудня 2016 року у 110 населених пунктах (PSU), в усіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим, за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років.

² Загальнонаціональне опитування громадської думки «Як змінюється суспільство нової України» було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 жовтня 2015 року. Опитування проводилося в 110 населених пунктах, у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим та тих територій Луганської та Донецької областей, які не контролюються Україною. Загалом було опитано 2040 респондентів за квотною вибіркою, репрезентативною за такими параметрами, як стать, вік, регіон та тип населеного пункту. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

На думку української дослідниці М. Бабкіної, наступним вагомим критерієм громадянської позиції є рівень соціальної взаємодії, комунікації та толерантності в суспільстві [1, с. 30]. Згідно із соціологічним дослідженням «Українське суспільство та європейські цінності»³ (2017) зафіксовано, що у свідомості українців найвищий рівень толерантності спостерігається відносно людей іншої національності та тих, хто розмовляє іншою мовою – представників цих груп людей українці здебільшого готові сприймати як близьких друзів [11, с. 14].

Важливо звернути увагу на іншу сторону моделі та проаналізувати причини прояву політичної пасивності та апатії, випадки яких досить часто проявляються на тлі згасання громадянської активності. Звернемося до колективної монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору», в якій наводяться аргументи незадоволення та розчарування суспільства в контексті трансформації. В першу чергу, мова йде про вкорінення колишньої радянської системи, яка сприяла консервації таких системних явищ, як авторитаризм, корупція, бідність значної частини населення, збереження певних обмежень у практичному застосуванні демократичних правил і процедур, порушення людських прав і свобод, апелювання не до внутрішніх, а до зовнішніх джерел легітимації, що в сумі сприяло імітації реальної демократії [9, с. 17].

Загалом, у «нових демократіях» такі практики викликають занепокоєння, так званий «демократичний дефіцит», оскільки недовіра до державних інститутів, відхід від зацікавлення спільними проблемами та активної політичної участі сприяє частому поширенню популістичних практик та переходу до влади демагогів.

Український досвід показує, що 48,3% респондентів не бере участі в суспільно-політичному житті; 41,2% робить це в міру сил; активно проявляє себе лише 10,5%. Водночас більшість українців (58,3%) вважає, що якість їхнього життя не залежить від того, як вони голосують на виборах [11, с. 14]⁴.

Негатив, з яким стикається громадська сторона у процесі прийняття політичних рішень, полягає в політичній необізнаності, реалізації вузьких неполітичних та клієнтських інтересів, партикулярному лоббінгу замість суспільних дебатів, проте проблемні моменти також можуть бути наслідком історичної спадщини та кризи переосмислення політичних цінностей. У неналежних умовах

³ Всеукраїнське соціологічне дослідження на тему «Українське суспільство та європейські цінності» проведене Інститутом Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі в квітні-червні 2017 року. Похибка репрезентативності дослідження не перевищує +/-2,2%.

⁴ Опитування Інституту Горшеніна проводили з 26 травня до 6 червня 2017 року в усіх регіонах України, окрім окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей. У ньому взяло участь 2000 людей віком від 18 років. Статистична похибка дослідження не перевищує 2,2%.

результати політичної поведінки сприятимуть політичній байдужості, розчаруванню демократичними практиками та ролі в них громадян.

Для прикладу, більшість «патерналістів» вважають припустимими порушення громадянських норм, котрі покращують функціонування держави на мікрорівні (наприклад, несплату податків або хабарництва). Крім того, вони відрізняються дещо меншим бажанням брати на себе відповідальність і нижчою підтримкою демократії, тобто меншою готовністю самостійно ініціювати модернізаційні зміни [12, с. 159].

Як показує експертне обговорення щодо сприйняття корупції та оцінки корупційних ризиків, організоване GfK Ukraine, 46% вважають, що корупція – це невід’ємна частина політичного життя України, і з нею не варто чи немає сенсу боротися; 20-28% респондентів схильні схвалювати корупцію, якщо вона або не торкається їх особисто, або не заважає їм, або якщо це якісь невеликі розміри [8, с. 10].

Громадянська позиція не завжди відповідає інтересам політичних кіл та державних органів, що призводить до делегітимації влади, зменшення довіри до політичних інститутів, у крайніх випадках – до революції і зміни політичної еліти. Саме тому феномен громадянської позиції є своєрідним показником взаємовідносин держава–суспільство, виразником громадської думки та безпосереднім втіленням демократії участі.

Підсумовуючи, відзначимо роль інституціональних можливостей (безпосередніх форм політичної участі) впливу державної політики (відкритості та прозорості політичних інститутів на державному та місцевому рівнях) та соціальних інститутів на практичний вияв громадянської позиції. Тому будь-які протест, мітинг, революція чи політичний пофігізм є свідченням значних проблем у системі, індикатором змін, звідси впливає, що громадяни виконують функцію «лакмусового папірця» для державної еліти та обраного політичного курсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкіна М.І. Громадянська активність і соціальна взаємодія в структурі активної громадянської позиції особистості / М.І. Бабкіна // Сборник научных трудов Swold (Входит в международную наукометрическую базу РИНЦ SCIENCE INDEX). – Выпуск 1. – Том 17. – Педагогика, психология и социология. – Ивово : МАКАРОВА АД, 2014. – С. 28–32.

2. Воршех С. Куди поділися усі хороші люди з Євромайдану? / Сюзанн Воршех ; пер. з англ. К. Зарембо // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/projects/5a0b01b1bee64/2017/11/20/227525/>

3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. Умови громадянства : 3б. ст. / Юрген Габермас //; під редакцією Варта ван Стінбергена ; пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О.О. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – С. 49–70.

4. Демократичний транзит в Україні після Євромайдану: виклики і рішення. Проект Українського Незалежного центру політичних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=220:prezentac-ya-rezudtat-v-omn-busu-17-06-2015&catid=13&Itemid=202&lang=ua

5. Довіра соціальним інституціям / прес-реліз підг. С. Зленко // Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=uk&cat=reports&id=678&page=1>

6. Духневич В.М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді / В.М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 216–230.

7. Наливайко Т.В. Формування громадянської позиції особистості / Т.В. Наливайко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. – Т. 1. – С. 100–103.

8. Опитування громадян, суддів та юристів щодо їх сприйняття корупції в судовій владі та готовності їй протистояти. Програма USAID // «Нове правосуддя». – Київ, 2017. – 68 с.

9. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : [монографія] / за ред. А.Г. Бульвінського. – ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.

10. Патнем Р. Гра в келлі наодинці: занепад соціального капіталу Америки / Роберт Патнем // Незалежний культурологічний часопис «І». Сер. «Громадянське суспільство – Україна». – 2001. – № 21 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/21-zmist.htm>

11. Українське суспільство та європейські цінності : Звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі. – Київ, 2017. – 44 с.

12. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : [кол. моногр.] / Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2014. – 340 с.

13. Як змінюється суспільство Нової України? Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/suspilstvo-zminilosya-prote-bezposeredno-gotovnist-gromadyan-do-zmini-povedinki-e-menshoj-nizh-tse-zdaetsya-ale-lyudi-dumayut-pro-suspilstvo-krashchenizh-pro-sebe-irina-bekeshkina>

14. Brake Away Active Citizen Continuum [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.alternativebreaks.org/wp-content/uploads/2014/06/Active-Citizen-Continuum-2012-2.pdf>

15. Brodziak Ł. Podmiotowość i tożsamość jako źródła obywatelskości / Łukasz Brodziak // Filozoficzne Aspekty Genezy. – 2016. – Vol. 13 [Electronic resource]. – Access mode : <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-6318dbb6-ad64->

40bf-8117-f7a0961f0947/c/Brodziak_2C_Podmiotowo_C5_9B_C4_87_i_to_C5_BC_samo_C5_9B_C4_87_jako_C5_BAr_C3_B3d_C5_82a_obywatelsko_C5_9Bci.pdf

16. Hoskins B. Draft framework on Indicators for Active Citizenship / Bryony Hoskins // Ispra : CRELL. – 2006 [Electronic resource]. – Access mode : https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc-coin-measuring-active-citizenship-2006_en.pdf

17. Kahne J. Educating the “Good” Citizen: Political Choices and Pedagogical Goals / Joseph Kahne, Joel Westheimer // Political Science and Politics. 2004. – № 2. – S. 241–247.

18. Napiontek O. Co to są Kompetencje społeczne i obywatelskie i dlaczego są ważne? / Olga Napiontek [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.zeromski.waw.pl/samorzad/files//kompetencje%20obywatelskie.pdf>

19. Niessen J. Handbook on Integration for policy-makers and practitioners / Jan Niessen and Thomas Huddleston. – European Communities, 2010. – 180 p.

20. Raciborski J. Obywatel czasu transformacji - niespełnione nadzieje / Jacek Raciborski // Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. – 2009. – № 71. – S. 397–421.